

אכילה כאורחיה

א. אכילה שלא כדרך הרגילה – הפסד או איסור עצמאי

מעבר להגבלות על השימושים בפירות שביעית ואיסור גורף על שימושים מסוימים, יש הגבלות גם על השימושים המותרים. את הגבול היסודי קובעת המשנה (ה, ב):

שביעית ניתנה לאכילה ולשתיה ולסיכה, לאכול דבר שדרכו לאכול ולסוך דבר שדרכו לסוך.

מסברא היינו חושבים אחרת: אנחנו יודעים שפירות השביעית ניתנו "לאכלה", ולכן כל עוד אוכלים את הפרי לכאורה הדבר צריך להיות מותר. מהי סיבת האיסור לאכול פרי שאין דרכו להיאכל?

אפשרות אחת היא שהאיסור נובע מדין לאכלה ולא להפסד, וכך כותב הר"ש על המשנה (ד"ה ירושלמי אין):

כל הני דאסירי מדכתב לאכלה ולא להפסד.

לפרי יש שימוש מוגדר, דרך שימוש, ובשימוש אחר יש בחינה של הפסד. דבריו של הר"ש קשים לכאורה: מדוע אדם שזקוק לתרופה ומשתמש בפרי לשם כך 'מפסיד' אותו? מדוע שימוש שכזה נחשב כהפסד הפרי, הרי הוא השתמש בו! יתכן שמושג ההפסד רחב יותר: יש דרך שימוש שהיא הנורמה, וכל שימוש אחר נחשב להפסד. לפי הדברים האלו לא בטוח שמדובר דווקא על שימוש פחות ביחס לשימוש העיקרי, אלא על כל שימוש שהוא "לאו אורחיה", לא הדרך הנורמלית. האפשרות השנייה היא שהאיסור אינו חלק מדיני הפסד, אלא דין עצמאי וייחודי. אפשרות זו עולה מדברי רש"י על המשנה (ד"ה אין שומעין לו):

כל הני דאסירי משום דאין דרכן לאכול וכתוב אכילה לכם כדרך אכילתכם.

לפי רש"י יש דין מיוחד בפירות שביעית האוסר לאכול דבר שאין דרכו להיאכל.

ב. דין פת שעיפשה

המשנה מגבילה כאמור את היתר האכילה לאכילה כדרכה. התוספתא לומדת מכך הלכה נוספת (ו, ב):

כיצד לוכל דבר שדרכו לוכל אין מחייבין אותו לוכל קניבתו של ירק ולא פת שעיפשה ולא תבשיל שעברה צורתו.

מפשטות לשונה עולה שאין חובה לאכול תבשיל שכזה אך אין בדבר איסור. דבר זה מובן אם איסור אכילה שלא כדרכה נובע מדין 'לאכלה ולא להפסד', שכן הפת והתבשיל כבר מופסדים ואכילתם אינה מוסיפה הפסד¹.

מדברי הרמב"ם לעומת זאת יתכן שעולה הבנה אחרת (שמיטה ה, ב - ג):

לאכילה ולשתייה כיצד, לאכול דבר שדרכו לאכול, ולשתות דבר שדרכו לשתות, כדין תרומה ומעשר שני.

ולא ישנה פירות מבריתן כדרך שאינו משנה בתרומה ומע"ש, דבר שדרכו ליאכל חי לא יאכלנו מבושל, ודבר שדרכו להאכל מבושל אין אוכלין אותו חי, לפיכך אין שולקין אוכלי בהמה ואינו מטפל לאכול תבשיל שנפסד והפת שעפשה כדרך שאינו אוכל בתרומה ומעשר.

יתכן שניתן ללמוד מהשוואת הרמב"ם בין ההלכות וכריכתן יחדיו כי יש בדבר איסור. כך עולה אולי גם מפשטות לשון המשנה 'ולאכול דבר שדרכו לאכול', לשון ממנה עולה כי יש איסור באכילת דבר שאין דרכו לאכול.

ג. הסבר ההו"א שיהיה חיוב

מפשטות התוספתא עולה כאמור כי החידוש בפת שעטיפשה הוא שאין חובה לאכלה. דבר זה קשה לכאורה: מה ההו"א שיהיה חיוב שכזה? זאת ועוד, עולה מפשטות התוספתא שאינו חייב רק משום שהפת אינה ראויה לאכילה, ומשמע שאילו הפת הייתה ראויה לאכילה היה חייב – דבר קשה, וכי אדם חייב לאכול פת הראויה לאכילה? המהר"א פולדא מסביר את ההו"א בפירושו לירושלמי (ח, ב):

ואע"ג דאמרה תורה לאכלה ולא להפסד אין מחייבים אותו לאכול דבר שאין דרך בני אדם לאכלו כגון תבשיל שנתקלקל, ולא חיישינן אם הולך לאיבוד.

ההו"א הייתה שכחלק מהאיסור להפסיד את הפירות יחוייב לאכלם כדי שלא יתקלקלו ויופסדו. התוספתא מחדשת למסקנה שאין חובה שכזו. עולה מפשטותה שאין חובה

1. וכנראה שרש"ס יפרש שיש בדבר איסור, וצ"ע כיצד יסביר את לשון התוספתא 'אין מחייבין אותו' אם יש בדבר איסור.

שכזו רק בפת שכבר עיפשה ואינה ראויה עוד לאכילה. פת רגילה אכן חייב לאכול כדי שלא תתקלקל².

אפשרות אחרת בהסבר ההו"א שיהיה חיוב היא לאור דברי הרמב"ן היסודיים. מדברי הרמב"ן בספר המצוות עולה כי יש מצוות עשה באכילת פירות שביעית (עשה ששכח הרב ג):

מצוה שלישית שאמרה תורה בפירות שביעית והיתה שבת הארץ לכם לאכלה, ודרשו לאכלה ולא לסחורה. וזה דבר תורה הוא.

לאור דברים אלו ההו"א של התוספתא ברורה: יש מצוות עשה לאכול את הפת והתבשיל!

אמנם לא פשוט כ"כ שלפי הרמב"ן אכן יש מצוה חיובית באכילת הפירות: ראשית, יתכן שכוונתו רק 'ללאו הבא מכלל עשה'. הוא כותב אמנם שהרמב"ם השמיט את מצוות האכילה, אך בבואו להגדיר את המצווה הוא כותב: "לאכלה ולא לסחורה", כך שאפשר להבין שכל מצוות העשה היא לא לסחור, אבל אין מצווה לאכול, וכך הבין החזון איש (יד, י). ראייה לקריאה המצמצמת ניתן למצוא בכך שהרמב"ן מביא דווקא את דרשת 'לא לסחורה'. ההבדל בינה ובין דרשת 'לא להפסד' הינו משמעותי: ההיפוך של לא לסחור אינו מלמד שצריך לאכול, בעוד שהאמירה 'לא להפסד' מדגישה שהכל ניתן דווקא לאכילה. בכל זאת הרמב"ן בחר דווקא בדרשת 'לא לסחורה'.

שנית, גם אם נאמר שכוונת הרמב"ן למצוות אכילה ולא לאיסורי לאו הבא מכלל עשה, עדיין יתכן שכוונתו רק למצוה 'קיומית' בלבד, שהאוכל מקיים מצווה, ולא למצווה חיובית, המחייבת לאכול. ואם נבין כך הרי ששוב לא תובן ההו"א ואי אפשר יהיה לבססה על דברי הרמב"ן, שכן גם לדעתו אין חובה לאכול את הפירות.

אם בכל זאת נבין שלדעת הרמב"ן יש מצווה חיובית לאכול פירות שביעית, ונסביר לאורה את ההו"א של התוספתא, איך נסביר את המסקנה? מדוע אין חובה לאכול פת שעיפשה?

2. אולם יתכן וניתן להבין את מסקנת התוספתא באופן רחב יותר – כמלמדת שאין חובה לאכול כדי למנוע הפסד, שכן האיסור להפסיד פירות שביעית נאמר רק כשמפסידים בידים ולא על ידי הימנעות מאכילה. כמובן שלפי אפשרות זו יש להסביר מדוע התוספתא דיברה דווקא על פת שנתעפשה אם אין חובה לאכול גם פת רגילה. וראה מגילת אסתר על מצוות עשה שהשמיט הרמב"ם ג, וכן חזון איש יד, י.

אם נניח שהרמב"ן סבור כרש"ס, שיש איסור באכילת פירות שביעית שלא כדרכן, נוכל כמובן לענות בנקל על השאלה. אולם, נראה כי איננו חייבים לטעון שהרמב"ן סבור לגמרי כרש"ס כדי להסביר מדוע אין חיוב: גם אם אין איסור באכילה שלא כדרכה עדיין נראה שאין בכך משום קיום מצוות האכילה וממילא אין חובה.

ד. הסבר האיסור

הצגנו לעיל את הספק האם אסור לאכול את הפת שעטיפה או רק אין חובה לעשות זאת אך אין בדבר איסור. נעיין כעת בהסבר האפשרות לפיה קיים איסור באכילת הפת שעטיפה. מהו טעם האיסור? קל להסבירו לפי הבנת הרש"ס הסבור כי קיים איסור באכילת פירות שלא כדרכם. האם ניתן להסבירו גם לפי הבנת הר"ש לפיה אכילה שלא כדרכה אסורה משום הפסד?

מסתבר שלא לכאורה: פירות אלו הרי כבר מופסדים ואכילתם אינה מוסיפה הפסד! ננסה להסביר את האיסור גם לפי ר"ש: מצד אחד איסורי הפסד וסחורה משקפים לכאורה מגמות הפוכות – הפסד אוסר קלקול וסחורה שימוש עודף. אולם נראה כי שני איסורים אלה ביחד מלמדים שפירות שביעית ניתנו לטווח שימושים מוגבל – הטווח שבין סחורה להפסד – כך שאכילת פת שעטיפה, אכילה של הפסד, נמצאת מחוץ לטווח זה. הסבר זה מקרב כמובן את הבנת הר"ש להבנת הרש"ס ומאחד בניהם. הוא מאיר באור חדש את איסור ההפסד – לא כאיסור על שינוי מצב הפירות בלבד, אלא כאיסור על שימוש בדרך הנחשבת 'הפסד' ביחס למצבו הטבעי של הפרי, גם אם במצב הנוכחי אין דרך טובה יותר להשתמש בפירות והשימוש לא מוסיף הפסד. החזון איש הסביר את האיסור בדרך שונה (יז, י):

ירושלמי פ"ח ה"ב אין מחייבין אותו לוכל לא פת שעטיפה וכו', לכאורה אין חיוב לעולם לאכול פירות שביעית שאינן כשלמים שיהיה מצוה באכילתן, אלא נראה דרצונו לומר אין מחייבין אותו לחשבו למאכל אדם אלא רשאי להאכיל לבהמתו. ונראה דאסור לאכול פת שעטיפה דחשיב הפסד וכיון שראוי לבהמה אסור בהפסד, והא דלא אמר שאם בא לאכול אין שומעין לו כדאמר בתרדין חייך מפני שדברו חכמים בהווה.

הפת שעטיפה נחשבת כמאכל בהמה ועל כן אסור לאכלה על ידי אדם, שכן אכילה שכזו נחשבת כהפסד.

ה. קליפות פירות שביעית: דרך האכילה משפיעה לחומרא ולקולא
בתוך שאלת ההפסד והאכילה כדרכה האריכו הפוסקים לדון בשאלת קליפות של

פירות השביעית³. השאלה היא האם קליפות הראויות לאכילה בעודן בפרי מוגדרות כאוכלי אדם ואסור להפסידן. ומכיוון אחר, אולי עצם הקילוף גורם לקליפות לעמוד בפני עצמן ולכן יהיה אסור לקלף את הפרי.

ההכרעה כיצד נתייחס לקליפות קשורה בדרך שבה מודדים מהי "דרך האכילה" – על פי רוב בני האדם או שהדבר משתנה בין אנשים או מקומות שונים. אולי אפילו לשימושי התעשייה יש השפעה על ההגדרות.

החזון איש (יד, י) פוסק שמותר לקלף גם פרי שקליפתו ראויה למאכל אדם כל עוד היא חלק מהפרי, וצריך לנהוג קדושה בקליפות.

מדוע מתיר החזו"א לקלף קליפה הראויה לאכילה לפני הקילוף? הרי בכך הוא מפסיד חלק מהפרי הראוי לאכילה? יתכן שהדבר נובע מהבנה עקרונית לפיה פירות השביעית ניתנו לאכילה כדרך אכילתם. לפי הבנה זו המושג 'דרך אכילה' לא רק אוסר על אכילה שלא כדרכה, קובע גבולות, אלא גם מתיר להפסיד מעט מהפרי כל עוד אוכל כדרך אכילתו.

הפוסקים דנו האם מותר לתת לילד קטן פרי שביעית אף שסביר כי הוא יגרום לו הפסד. יתכן שניתן להקל משום שכך דרך האכילה הרגילה של הפירות – להביא לקטן שאוכל כדרכו⁴. זאת לאור דברי החזו"א לפיהם יסוד דרך אכילה מתיר להפסיד מעט בדרך האכילה.

ספק נוסף של החזון איש הוא אם במקום בו אין בעלי חיים פוקעת הקדושה מקליפות הפירות (שם):

אבל קליפין שאינן ראויין לאדם אם אינן עומדין לבהמה מותר להשליכן. ואם מיוחדין לבהמה אסור לאבדן אבל מותר להניחן עד שירקבו, וגם בזה יש להסתפק, אי אזלינן בתר מנהג המקום או כפי תשמיש הנאות ואין לנו תלמוד בכל הקליפין.

יש פירות שבאופן אובייקטיבי היו ראויים לקדושה, אבל הם אינם קדושים משום שאין

3. ראה באריכות שבט הלוי (ב, קצט), ונוסח השאלה והתשובה במשנת יוסף (ה, ב בקונטרס אכילת פירות שביעית).

4. הלכות שביעית לרב זילבר ה, ח בביאור הלכה.

בהמות במקום או שאין דרך לתת לבהמות. התלבטות זו מחדדת שיסוד ה"אורחיה" פירוש התנהלות מעשית לקולא ולחומרא, ולכן אם במקום כלשהו לא מקובל לתת את הקליפות לבהמות אין בהם קדושה.

ו. הפסד בגרמא

תוך כדי דברינו למעלה הזכרנו את השאלה אם מותר להפסיד פירות שביעית בגרמא⁵. בלי להכנס לראיות השונות, יש צד לומר שאף שבדרך כלל הסברא מתירה לעשות איסורים בגרמא, שביעית תהיה חמורה יותר ומלאכה בגרמא תאסר. זאת משום שבמלאכות שביעית הדברים מוגדרים לפי התוצאה, 'ושבתה הארץ', ולא לפי מעשה האדם, ולכן מסתבר לאסור גם מלאכות בגרמא⁶. בנקודה הזו יש דמיון בין המלאכות להפסד: בשני התחומים נידון היחס בין מקור בתורה שמנוסח בלשון חיובית ובין ההגדרות השליליות שחז"ל למדו ממנו. כפי שמהציווי "ושבתה הארץ" נגזרים איסורי גרמא, כך מהציווי "לאכלה" ייתכן שנגזר גם האיסור לגרום הפסד⁷. המהרי"ט מביא מספר ראיות מהירושלמי לכך שגרם הפסד מותר. האחרונים⁸ העלו לדיון משנה נוספת (ז, ה) תוך כדי דיון בסוגיה:

אין מבשלים ירק של שביעית בשמן של תרומה שלא יביאנו לידי פסול.

הר"ש פירש שה'פסול' ממנו חוששת המשנה הוא בהלכות תרומה: כשיגיע זמן הביעור יצטרכו לבער את הירק ויחד איתו יופסד השמן של התרומה. בתרומה יש סיבה חזקה לאסור גרם הפסד, מפני שהתורה מדגישה שיש בה דין מיוחד, "משמרת תרומתי"⁹. הרמב"ם לעומתו כתב שמדובר ב'פסול' של שביעית – שמא התרומה תטמא ויופסד

5. המהרי"ט (א, פג) דן בכך כדי לברר אם מותר להשתמש בעלי תות לתולעי משי, מתוך הנחה שקטיפתם מפסידה את הפירות.

6. עיין כרם ציון י בדברי הרב צבי פסח פרנק.

7. איסורי גרמא יותרו לפי טענה זו דווקא כשנאסרה עשיית פעולה מסוימת, אז ניתן לומר שעשייה בגרמא אינה נחשבת כעשייה, אך כאשר התורה מנסחת את האיסור דרך עשייה חיובית, לאכלה ולא להפסד, נראה שתוצאת ההפסד נאסרה ולא פעולת ההפסד וממילא יש לאסור גם בגרמא.

8. עיין כרם ציון השלם, הר צבי טז ומנחת יצחק י, קיט שהביא דבריו.

9. עיין רידב"ז ה, ה.

הירק. אם כן, לשיטת הרמב"ם יש לנו לכאורה משנה מפורשת שאומרת שגורם הפסד אסור. כמו כן, לכאורה לאור הסבר הרמב"ם יש להסיק מסקנה רחבה יותר מהמשנה: לא רק שגורם הפסד נאסר, אלא שעל האדם לחשוש להבאת פירות שביעית לידי פסול והפסד וכל דבר שיכול להביא פירות שביעית לידי פסול אמור להיאסר.

היה אפשר להסביר שבאמת הפסד בגרמא מותר, והבעיה בבישול המשותף היא שאם התבשיל יטמא נצטרך לשרוף פירות שביעית בידיים. אמנם הבישול רק גורם שתהיה אופציה להגיע למצב זה, אבל כשזה יקרה – ההפסד יהיה בידיים.

ייתכן גם שהאיסור נובע מכך שבשעת הבישול ועירוב הפירות בשמן התרומה האדם יוצר בידיים תשתית לפסול העתידי. כשבסוף ישרפו את פירות השביעית בידיים זה יהיה רק ביטוי לכך שכבר בעירוב התרומה והשביעית נקבעו כללים חדשים לשימוש בפירות!¹⁰ ההפסד הוא עצם השינוי ההלכתי של הפירות בשעת בישולן בשמן של תרומה. שינוי דק זה מתרחש בשעת הבישול בצורה ישירה ולא בגרמא ועל כן אין להסיק ממנו להפסדים הנעשים בגרמא.

10. המשנה ראשונה הבין את הסברא הזו בגוון שונה. לדבריו ההפסד נובע מכך שירק השביעית היה מותר לזרים וכעת נאסר, מעין "ממעט באכילתן". ועיין ברב קוק (קונטרס אחרון כב) שהסיק מכך הנהגות נוספות.